

Наукові праці

Видається з грудня 2001 року

Науково-методичний журнал

Серія

«ФІЛОЛОГІЯ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО»

Випуск 210, 2013
Том 222

Постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 року
№ 1-05/5 журнал включено до переліку наукових фахових видань
з філологічних наук (літературознавство), у яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата наук.

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7)

ДВІ МАРІОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ ЗАМКНЕНОГО САДУ В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Лазар Баранович і Стефан Яворський використовують у своїх текстах образ замкненого саду, щоб обґрунтувати основні положення богородичного культу в Україні кінця XVII – початку XVIII ст. Зокрема, для Яворського, котрий полемізує з протестантськими теологами, замкнений сад означає вседівство Марії. Для Барановича замкнений сад теж символізує непорушену цноту Божої Матері, а також її непорочне (безгрішне) зачаття.

Ключові слова: Пісня Пісень, українська барокова література, образ замкненого саду, біблійна екзегеза, мариологія.

Лазарь Баранович и Стефан Яворский используют в своих текстах образ закрытого сада с целью обосновать главные принципы богородичного культа в Украине конца XVII – начала XVIII вв. Например, для Яворского, который полемизирует с протестантскими теологами, закрытый сад означает приснодевство Марии. Для Барановича закрытый сад также символизирует ненарушимое девство Божией Матери и, кроме того, её непорочное (безгрешное) зачатие.

Ключевые слова: Песнь Песней, украинская барочная литература, образ закрытого сада, библейская экзегеза, мариология.

In their writings, Lazar Baranovych and Stefan Yavorskyi used the image of the enclosed garden in purpose to prove the main principles of the devotion to Mary which had been existing in Ukraine during the period from the end of the 17th to the beginning of the 18th centuries. Yavorskyi who is arguing with protestant theologians perceives the enclosed garden as a symbol of the ever-virgin Mary. For Baranovych the enclosed garden is a proof of Mary's perpetual virginity and her immaculate conception.

Key words: Song of Songs, Ukrainian Baroque literature, image of enclosed garden, Biblical exegesis, Mariology.

Образ саду в українській бароковій літературі представлено досить широко. Його висвітлюють у своїх працях такі дослідники, як Володимир Крекотень [8], Лідія Сазонова [14], Наталія Пилип'юк [12]. Концепт саду в українській літературі XVII-XVIII ст. вимагає окремого ретельного дослідження, тому наразі треба звзити предмет розгляду.

Одним із основних джерел образності для українських барокових авторів є Біблія. Сад неодноразово з'являється на сторінках Святого Письма, зокрема в Пісні Пісень. Ця книга дає широку палітру характеристик саду: місце, де вирощують ароматні трави та пряні рослини («Нард і шафран, пахуча тростина й кориця...» – Пісн. 4:14); локус насолоди й кохання, символ самої нареченої («Прийшов я до саду свого, о сестро моя, наречена! Збираю я миру свою із бальзамом своїм, споживаю свого стільника разом із медом своїм, п'ю вино я своє зо своїм молоком!» – Пісн. 5:1; також 7:13; 8:12-13); місце, над яким плінуть теплі ароматні вітри («Прокинсья, о вітре з півночі, і прилинь, вітре з полудня, повій на садок мій: нехай потечуть його

пахощі!» – Пісн. 4:16); садок лілей («Мій коханий пішов до садочка свого, в квітники запашні, щоб пасти в садках і збирати лілеї», – Пісн. 6:2); горіховий сад («Зійшла я в оріховий сад, щоб поглянути на пуп'яночки при потоці...» – Пісн. 6:11); виноградник і саджанці гранату («Устанемо рано, й ходім у сади-виногради, подивимось, чи зацвів виноград, чи квітки розцвілись, чи гранатові яблуні порозцвітали?» – Пісн. 7:13). Майже всі вони трапляються в українській літературі XVII-XVIII ст., але ми зупинимось на образі замкненого саду, який можна назвати чи не найбільш поширеним і значимим символом-концептом того часу, що був запозичений із Пісні Пісень, проте інтерпретувався в контексті Нового Завіту.

«Замкнений садок то сестриця моя, наречена моя замкнений садок, джерело запечатане...» (Пісн. 4:12)¹. Ці слова юнака із Пісні Пісень, звернені до коханої, свідчать про його впевненість у тому, що дівчина вірна своїм почуттям (вона є закритою для чужої любові). Однак християнські екзегети пізньої античності та Середньовіччя надавали образу

замкненого саду іншого значення. Він став містким символом у сакральному живописі та гомілетичних текстах, оскільки Отці Церкви запропонували тлумачити його алегорико-містично. Амвросій Медіоланський (IV ст.) пов'язує образ замкненого саду з духовною і фізичною цнотливістю, яку повинні зберегти дівчата, що хочуть віддати себе на служіння Господу («Про дівиць», «Про виховання дівиць», «Намовляння до дівства») [2, с. 20, 187, 203, 218]. Міланський єпископ одним із перших порівняв піснеспівачку наречену з постаттю Богородиці [10, с. 106]. Маріологічне тлумачення піснеспівачки продовжує Ієронім Стридонський (др. пол. IV – поч. V ст.) у своїй праці «Проти Йовініана» [20]. Саме під впливом закладеної західними патристами традиції Пісню Пісень читають у католицьких храмах на богородичні свята [10, с. 106].

Іоан Дамаскин (кін. VII – пер. пол. VIII ст.) також використовує піснеспівачку цитати, возвеличуючи подвиг Христової Матері. Зокрема, у слові на Різдво Богородиці він звертається до теми непорушеного дівства Марії, послугуючись образами замкненого саду та запечатаного джерела, що запозичені з Пісні Пісень [7]. Подібним чином апелює до вседівства Марії Іоан Золотоустий (др. пол. IV – поч. V ст.), тексти якого ширилися в середньовічній Україні у складі перекладеного збірника «Златоструй» (XII-XIII ст.): Діва Марія «не скврнь єсть сьсудь ... зтворень вьртоградъ, источникъ запечатльньн, нива не насъяна»² [цит. за 15, с. 99]. У православної церкви Пісня Пісень не входить до богослужбових текстів, однак деякі її стихи присутні у храмових співах, присвячених Богородиці³.

Отже, християнські екзегети і на Сході, і на Заході довгий час тлумачили образ замкненого саду як вказівку на непорочне зачаття Христа Богородицею, а також на її духовні чесноти, непідвладні шкідливим впливам світу чи диявола.

Водночас, у мистецтві Європи образ замкненого саду був розповсюджений неоднаково. Наталія Турцова звертає увагу на те, що до XVII ст. православні слов'яни майже не використовували в сакральному живописі піснеспівачку мотиви. Дослідниця вважає, що причину слід шукати у відсутності цієї книги в православному богослужінні, адже саме воно справляло великий вплив на добір іконографічних сюжетів [18, с. 650]. Однак з часом західні впливи спричиняють зріст зацікавлення Піснею Пісень серед православних митців. Турцова припускає, що популярності піснеспівачким сюжетам у російському малярстві додала ілюстрована Біблія Піскатора⁴, яка вплинула на розпис деяких храмів наприкінці XVII ст. [там само]. Образ замкненого саду з'являється також в українській іконографії та книжкових гравюрах [16, с. 297; 6, арк. 1 нenum. зв.; 13, с. 1 нenum.]. Санкредитний характер барокової культури, в якій текст і зображення часто складають єдине ціле, а також демонструють спільні тенденції у доборі тем, дають змогу стверджувати, що образ замкненого саду також знаходить своє місце в українській літературі. У статті йтиметься про те, яким чином інтерпретують «вертоград заклоченний» православні ієрархи Лазар Баранович і Стефан Яворський у своїх текстах кінця

XVII – початку XVIII ст.

Християнська екзегетична практика відшукувати між біблійними історіями паралелі була причиною того, що історія гріхопадіння вважалася пов'язаною з подвигом Спасителя, описаним у Новому Завіті. Апостол Павло наводить приклад такого зіставлення, коли називає Христа другим Адамом: «Бо так, як в Адамі вмирають усі, так само в Христі всі оживуть... Так і написано: «Перша людина Адам став душею живою», а останній Адам – то дух оживляючий... Перша людина – з землі, земна, друга Людина – із неба Господь» (1 Кор. 15:22, 45, 47). Християнська думка, слідуючи за взірцем апостола, виробила подібне порівняння: якщо через Єву у світ прийшов гріх, то Діва Марія народила світові Викупителя. Отже, Богородицю сприймають як другу Єву, котра виправила помилку першої жінки. Недарма на деяких західних гравюрах Марію зображували поряд із Адамом і Євою в Едемі [18, с. 646-647]. Таким чином митці ніби хотіли показати зв'язок важливих віх священної історії: Богородиця бачить гріх праотців і готується його виправити; якщо перші люди втрачають свій рай, то вона допомагає його повернути. Тому не випадково в акафістах співається: «Радуйся, Едем отверзшая заклоченный» [1, арк. 36 зв.]. Діва Марія, привівши у світ Спасителя, відчиняє замкнений сад Господнього Царства, другого Едему. Проте, з іншого боку, для багатьох українських барокових авторів (Лазаря Барановича, Іоана Максимовича, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського) образ замкненого саду символізує саму Марію, її духовну та тілесну цнотливість.

Наприклад, серед проповідей Лазаря Барановича зі збірника «Трубы на дни нарочитыя праздников» (інша назва – «Трубы словес проповѣдних», 1674 р.) знаходимо зразок поєднання тези щодо вседівства Богородиці та вдало розробленого складного образу замкненого саду – Марії.

Для київського православ'я XVII – початку XVIII ст. властиві деякі доктринальні розбіжності з московською богословською школою. Одне з них стосується питання про особливу Божу благодать, силою якої Діва Марія від початку свого земного існування була позбавлена влади первородного гріха. Віра в непорочне зачаття самої Богородиці, тобто її непідвладність гріхові, поширювалася передовсім серед католиків, хоча як догмат була визнана папою Пієм IX лише в 1854 р. [17, с. 20]. Київські церковні діячі могилянського кола, очевидно під західним впливом, переймають католицьку практику вшанування одвічної непорочності Богородиці, яка суперечила православної, зокрема, московській, ортодоксії [17, с. 21].

Прикладом такої особливості українського православного вчення є проповідь Лазаря Барановича, що мала проілюструвати особливий статус Богородиці поміж усього Господнього творіння. Баранович цитує піснеспівачку стих, який часто вживався як доказ свободи Діви від первородного гріха: «Зло первое не преиде к Матери Божіей, юже сам нарицает Жених ея: Вся добра еси, и порока нѣст в тебѣ»⁵ [3, арк. 101].

Із поширенням віри в непорочне, безгрішне зачаття Діви Марії католицькі богослови опинилися

перед дилемою: як узгодити цей погляд на особливу природу Божої Матері з євангельською істиною про те, що Христос прийшов порятувати все людство, звільнивши його з-під влади гріха. Якщо Богородиця не заплямована першорідним гріхом, тоді, здається, вона і не потребує Господньої жертви. Аби зняти очевидну суперечність, було вирішено, що хресний подвиг Спасителя потрібний Діві Марії також, оскільки вона, хоч і позбавлена гріха, перебувала під постійною його загрозою і тільки Господня милість, Божа невтомна опіка остаточно визволили Марію від сітей диявольських [17, с. 18-20].

Схожі богословські погляди відображено у проповіді Барановича «Слово на зачатіє Пресвятыя Богородицы». Православний автор, використовуючи піснеспісенну образність, порівнює Богородицю із замкненим садом: «Сад егоже Бог Отец насади, и различными добродѣтелми аки благовонными цвѣты украси, и деревья плодовитыми умножи, бѣ Пречистая Дѣва, она же и вторая Ева быше; сей мысленный сад, множає рая храняше Господь: да к сей мысленной Свѣ не прийде змій с ядом перваго грѣха, сохранен бѣ сей сад Возлюбленному своему, егоже Возлюбленная молит, да посѣтит виноград ея: Да сніде Возлюбленный мой в оград свой, и да яст от плода. Изыйде на молитву Возлюбленный в сад ея, да пасется чистыми крими ея; яко Возлюбленная утѣшается о пришествіи Возлюбленнаго поющи: Возлюбленный мой сиде в ограду, и в мѣсто аромат, пастися в оградаех, и собирати крими; аз Возлюбленному моему, Возлюбленный мой мнѣ, пасый в кринѣх. Развѣ Возлюбленнаго никто вніде в сей сад, яко в заключенный и запечатлѣнный; сице сам Возлюбленный поет: Виноград заключен сестро моя Невѣсто, ограда заключенна, источник запечатлѣн. Не можаше никто отверзти сего сада, точію един Христос...» [3, арк. 104 зв.].

Отже, Лазар Баранович у розлогіму описі «мысленного» саду обстоє думку про абсолютну безгрішність та вседівство Марії – до її лона, як до винограднику, зміг увійти тільки Син Божий. Слідом за багатьма попередниками, спираючись на давню церковну традицію, український автор називає Богородицю другою Євою, порівнює її з Едемом, який цього разу не був пошкоджений гріхом через спокуси змія. Хоча текст Барановича не належить до полемічного жанру, проте містить своєрідну приховану дискусію з тими, хто не визнає непорочного зачаття чи непошкодженого дівства Марії. Тому автор дбає про достовірність своїх доказів – точність біблійних цитат: після власного переказу він наводить дослівно біблійний стих, на який щойно покликався. Далі у проповіді Баранович ще раз наголошує, що огорожу (оплот) саду Марії береже сам Господь, тому до нього не вдереться вепр, тобто диявол і гріх [3, арк. 105]. Сторожу довкола вертограду несуть огнисті херувими й серафими, а це має нагадати слухачам і читачам проповіді охорону Едемського саду, вхід до якого заступіє ангел із палаючим мечем (1 М. 3:24).

Завдяки інтертекстуальним кореляціям, поєднанню образів із різних біблійних книг, Лазар Баранович створює вигадливу, багату на образність картину замкненого садка. Їй не шкодить велика насиченість

цитатами зі Святого Письма, функція яких – забезпечити обґрунтованість, доктринальну «правильність» викладу. Вони ж наповнюють проповідь художніми деталями, характеристиками «мысленного» Едему: в ньому квітнуть лілеї, зріють плоди, віють аромати, тече джерело. Основне завдання автора – зобразити локус саду як прекрасне місце втіхи і насолоди, непошкоджене і незаймане ззовні. Замкнений сад є не лише територією, освяченою Богом, і неприступною для ворога душ людських. Образ замкненого саду, запозичений із Пісні Пісень, на думку Барановича, свідчить про непорочне зачаття і нев'янучу цноту Марії, тобто її абсолютну безгрішність.

Для українських авторів XVII-XVIII ст. звертання до символу закритого саду важливе з огляду на доктринальні розбіжності різних християнських конфесій. Католики і православні, на відміну від більшості протестантів, мають добре розвинений маріологічний культ, що означає вшанування Діві Марії як Божої Матері, Небесної Цариці. Православні барокові автори в Україні часто звертаються до тих біблійних текстів, котрі, на їхню думку, свідчать про особливу роль Марії у спасінні людства.

Представники раннього протестантизму (Мартін Лютер, Джон Кальвін, Ульріх Цвінглі) переважно поділяють прийняте католицизмом і православ'ям вірування у те, що дівство Марії лишилося непорушним і після народження Ісуса [22, р. 61]. Однак деякі їхні сучасники, наприклад, більшість анабаптистів, заперечують цю доктрину [21, р. 13]. Щоби підтвердити вседівство Богородиці, українські барокові автори в полеміці з протестантами користуються цитатами зі Старого Завіту, серед яких – піснеспісенний стих, у якому згадано замкнений садок.

Стефан Яворський використовує образ замкненого саду у своїй полемічній праці «Камінь віри» («Камень вѣры православным церкве святых сыном, на утверждение и духовно созидание», видана посмертно 1728 р.)⁶, основне завдання якої – викласти православні принципи віри і пояснити хибність протестантського вчення.

Зокрема, у другому розділі другої частини книги автор веде мову про «претыканія и погубелная паденія о камень еретических хулений, на пречистую Дѣву Богоматерь, на дѣвство ся пренепорочное, и на материнство Божіе: и на призываніе тоя от нас православных» [19, с. 544].

Стефан Яворський наводить кілька біблійних цитат, які мають засвідчити православну тезу про вседівство Богородиці, її вічну незайманість: «Врата сія заключена будут, и не отверзутся. И никтоже пройдет ими, яко Господь Бог Израилев внидет ими, и будет заключенна.

И паки: во вторую же скинию един архіерей.

И паки: вертоград заключен сестро моя невѣсто, и источник запечатлѣн» [19, с. 545].

Отже, автор порівнює Богородицю з воротами до храму (Єз. 44:2), святим святих (Євр. 9:7), піснеспісенним садом. Усі ці локуси є закритими, неприступними, призначеними тільки для Всевишнього.

Крім того, Яворський апелює до образу апокаліптичної жони, переслідуваної змієм (Об. 12:13-

17), обстоюючи прийняті православною церквою принципи вшанування Діви Марії. Будь-яку незгоду з ним Яворський трактує як зазіхання на славу і честь Богородиці та порівнює з рікою (лихослів'ям), яку пустило зі своєї пащі чудовисько. Найперше, полеміст згадує еретика Гелвідія (IV ст.), котрий вважав, спираючись на євангельські тексти, що після Ісусового різдв Марія народила від Йосипа інших дітей. Ці погляди було засуджено церквою. Марія – наречена Всевишнього, тому вона не може стати справжньою дружиною земного чоловіка. Саме тому будь-які спроби переглянути доктрину про вседівство Богородиці викликають несприйняття серед православних кіл та спонукають Яворського до того, аби захистити основи свого віровчення.

Образ замкненого саду в книзі «Камінь віри» не є центральним, він доповнює ряд символів, запозичених зі Старого Завіту. Важливість піснєписаного саду зростає, оскільки він виконує функцію доктринального доказу, однак багатство його семантичної палітри дещо зменшується: автор апелює не до емоцій читачів, а до їхнього інтелекту. Замкнений сад у Яворського – це простір божественної присутності, однак він

недоступний для будь-кого, крім Творця. Вертоград є символом Богородиці; у книзі «Камінь віри» він означає вічну незайманість, пріснодівство Марії.

Таким чином, образ замкненого саду, запозичений із Пісні Пісень, слугує Лазарю Барановичу та Стефану Яворському за підтвердження маріологічних тез, які вони намагаються обґрунтувати у своїх текстах. Лазар Баранович у проповіді на Різдво Богородиці порівнює Марію з садом, у який не мають доступу гріх та людська похоть. Автор наводить цитати з Пісні Пісень, аби довести істинність церковного вчення щодо вседівства Ісусової Матері та її невіддільності первородному гріху. Стефан Яворський також обстоює думку про непорушену цноту Марії, наводячи як доказ кілька старозавітних образів, серед яких є замкнений сад. У текстах обох авторів відчутна полеміка з опонентами, котра є більш явною в «Каміні віри» Яворського. Апеляція до піснєписаної символічної мови пов'язує українську літературу з європейським культурним простором, у якому образ замкненого саду, зокрема в маріологічному трактуванні, користувався популярністю від середньовічного періоду до початку ранньомодерної доби.

¹ В Острозькій Біблії: «Вертоград заключен сестро моя невѣсто, ограда заключена источник запечатлѣн» (Пісн. 4:12).

² Травопіс зберігаємо за цитованим виданням.

³ Див. канон молебний до Пресвятої Богородиці в суботу на повечір'ї, восьмий глас, пісня дев'ята [9, арк. 299 зв.].

⁴ Видання друкарні Піскатора з міста Антверпен – це ілюстрована Біблія для неписьменних, яка не містить тексту, лише самі малюнки, що зображають сцени зі Святого Письма. Набула значного поширення по всій Європі, витримала шість перевидань у XVII ст. [5].

⁵ В Острозькій Біблії: «Вся добра ближняя моя, и порока нѣсть в тебѣ» (Пісн. 4:7).

⁶ Перше видання книги надруковано в Москві, однак її автор належить до київського інтелектуального кола, тому закономірно вважати «Камінь віри» частиною українського літературного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акафісты с стихирь и каноны и прочими молениями. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1693. – [2], 272, [1] арк.
2. Амвросий Медиоланский св. Творения по вопросу о девстве и браке в русском переводе [Електронний ресурс] / Св. Амвросий Медиоланский ; [пер. А. Вознесенского]. – Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1901. – 267 с. – Режим доступу : http://www.odinblago.ru/o_devstve.
3. Баранович Лазар. Трубы на дни нарочитыя праздников / Лазар Баранович. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. – [10], 406, [4] арк.
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Из мови давньосврейської та грецької на українську наново перекладена. – [Б. м.] : Ukrainian Bible, 1991. – 960, 296 с.
5. Гамлицкий А. В. Библия Пискатора и проблема гравированных образцов в европейском искусстве XVI-XVIII столетий [Електронний ресурс] / А. В. Гамлицкий. – Режим доступу : http://krotov.info/spravki/essays_bible/varia/piskator.html.
6. Ірмологій. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1753. – [1], 214, [2] арк.
7. Иоанн Дамаскин. Слово второе на Рождество Пресвятой Богородицы [Електронний ресурс] / Иоанн Дамаскин. – Режим доступу : <http://lib.prgvmir.ru/library/readbook/928>.
8. Крעותень В. И. Тема науки в барочной украинской поэзии 30-х годов XVII века / В. И. Крעותень // Барокко в славянских культурах / [ред. А. В. Липатов, А. И. Рогов, Л. А. Софронова]. – М. : Наука, 1982. – С. 225-275.
9. Октоих сирѣчь Осмогласник. – Львів : Друкарня братства, 1686. – [4], 350, [1] арк.
10. Олесницький Аким. Книга Песнь Песней (Шир га Ширим) и ее новейшие критики / Аким Олесницький. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 378 с.
11. Острозька Біблія / [опрацював та пригот. до друку срмн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк)]. – Львів : ТзОВ «Мастіг», 2006. – 1956 с.
12. Пилип'юк Н. Християнські епікурейці пізнього бароко: Ендрю Марвел (Andrew Marvell) і Григорій Сковорода / Наталія Пилип'юк // Київська академія. – 2008. – Вип. 6. – С. 182–199.
13. Радивилівський Антоній. Огородок Марії Богородиці / Антоній Радивилівський. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. – [28], 1128, [3] с.
14. Сазонова Л. И. Идеино-эстетическое значение «мысленного сада» в русском барокко / Л. И. Сазонова // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – начала XVIII в. / [ред. А. Н. Робинсон; Академия наук СССР, Институт мировой литературы им. А. М. Горького]. – М. : Наука, 1989. – С. 71–103.
15. Словарь русского языка : XI-XVII вв. / [отв. ред. С. Г. Бархударов; Академия наук СССР, Институт русского языка им. В. В. Виноградова]. – М. : Наука, 1975. – Вып. 2 (В-Волога). – 317 с.
16. Степовик Д. В. Історія української ікони X-XX століть / Дмитро Власович Степовик. – 2-е вид., стереотипне. – К. : Либідь, 2004. – 436 с.
17. Табак Ю. Православ'я і католицтво : Основні догматичні та обрядові розбіжності [Електронний ресурс] / Юрій Табак. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 66 с. – Режим доступу : irs.ucl.edu.ua/wpcontent/uploads/2010/08/Tabak.pdf.
18. Турцова Н. М. Иконографический вариант «Богородица Вертоград заключенный» : проблема интерпретации / Н. М. Турцова // Труды Отдела древнерусской литературы / Российская академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом). – СПб. :

Дмигрий Буланин, 2004. – Т. 56. – С. 635–657.

19. Яворський Стефан. Камень вѣры православным церкве святяя сыном, на утверждение и духовное созиданіе / Стефан Яворський. – М. : [б. в.], 1728. – [5], 32, 6, 1099 с.
20. Jerome. Against Jovinianus [Електронний ресурс] / Jerome. – Режим доступу : <http://www.newadvent.org/fathers/30091.htm>.
21. McGregor Kirk R. A Central European Synthesis of Radical and Magisterial Reform : The Sacramental Theology of Balthasar Hubmaier / Kirk R. McGregor. – Lanham : University Press of America, 2006. – 312 p.
22. Miravalle Mark. Introduction to Mary : The Heart of Marian Doctrine and Devotion / Mark Miravalle ; [foreword by Edouard Cardinal Gagnon, P. S. S.]. – 3rd edition. – Goleta : Queenship Publishing, 2006. – 258 p.

© Максимчук О. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 27.04.2013 р.